

1. НАУКА – ПРАКТИЦІ

Аліна Василівна Іваниця,
здобувач кафедри педагогічної майстерності
та менеджменту імені І. А. Зязюна
Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка,
м. Полтава, Україна

УДК 378.016(37)173.5

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

В статті розкриваються педагогічні основи сімейного виховання студентської молоді та нове практичне рішення актуальної проблеми організації сімейного виховання студентської молоді в вузі. Определено поняття «сімейне виховання студентської молоді». Її суть заключається в вихованні сознательного громадянина патріота України та сімейних цінностей у студентської молоді, самостійності та креативності. Таке виховання оснований на обращенні к истокам українських традицій та української етнопедагогіки.

Ключевые слова: студентська молодь, сімейне виховання, зміст, педагогічні основи сімейного виховання студентської молоді.

The article describes pedagogical principles of family education of students and new practical solution to the actual problem of organizing family education of students in institutions of higher learning. The concept of “family education of students” has been defined. Its essence lies in developing conscious citizen and patriot of Ukraine and students’ family values, independence and creativity that is based on Ukrainian origins and traditions and Ukrainian ethnopedagogy.

Key words: students, family education, family education of students, the content of family education of students, the essence of family education of students, pedagogical principles of family education of students, pedagogical support of students.

Сучасна українська студентська молодь зростає у складних умовах формування нових соціально-економічних відносин в країні. Подальші життєві плани випускників ВНЗ (університетів, академій, інститутів, коледжів) формуються у нестійкому середовищі, в умовах дефіциту загальнознаних уявлень. Актуальними для сучасної педагогіки є проблеми сімейного виховання студентської молоді, формування готовності студентської молоді до сімейного життя, дослідження сімейних цінностей, мотивації вступу молоді до шлюбу. Такі проблеми зумовлені тим, що сучасна молодь керується цінностями, що відрізняються від тих, які були характерними для попередніх поколінь нашого суспільства.

Шукаючи ключі до розуміння поняття «сімейне виховання студентської молоді» доцільно звернутися до визначення поняття «сімейне виховання». Вітчизняні й зарубіжні науковці та педагоги у наукових працях часто використовують це поняття, хоча трактують його неоднозначно.

Так, вітчизняні педагоги та психологи (І. Бех, Н. Бібік, В. Бондар, М. Євтух, С. Гончаренко, В. Кремень,

В. Ортинський, О. Федосєєва) стверджують, що сімейне виховання – це одна з форм виховання молодого покоління, яка поєднує цілеспрямовані дії батьків з об’єктивним (стихийним) впливом сім’ї. Останній містить неусвідомлений, неконтрольований тиск (манера поведінки, звички, спосіб життя тощо), що регулярно повторюється та підсвідомо впливає на дитину. Сімейне виховання не зводиться до дидактичного повчання, а охоплює форми впливу соціуму на особистість, яка формується. Серед них: спілкування та безпосереднє пізнання, праця та особистий приклад оточуючих, оцінка реальної поведінки, заохочення та покарання тощо. Дослідники розуміють сімейне виховання як систему внутрішньосімейної взаємодії, що формує цінності, орієнтації, систему потреб, інтересів, звичок, а також поведінку дитячої особистості.

М. Гриньова, М. Дубінка, Л. Малаканова, Г. Сорочкіна, В. Радул визначають сімейне виховання однією з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту. Її головним завданням є підготовка дітей до життя в існуючих соціальних умовах,

набуття ними знань, умінь та навичок, що необхідні для гармонійного розвитку особистості в умовах родини [1; 10].

М. Соляник підходить до визначення цього поняття з двох боків:

1) *сімейне виховання* у широкому розумінні – це одна з більш давніх форм соціалізації та виховання дітей, що органічно об'єднує об'єктивний вплив культури, традицій, звичаїв, поглядів народу, сімейно-побутових умов та взаємодію батьків з дітьми, у процесі якої відбувається повноцінний розвиток та становлення особистості;

2) *сімейне виховання* у вузькому розумінні – це взаємодія батьків з дітьми, що ґрунтується на родинній інтимно-емоційній близькості, любові, турботі, повазі, захищеності дитини та допомагає створенню сприятливих умов для задоволення потреб у повноцінному розвитку та саморозвитку особистості дитини.

Отже, *сімейне виховання* – це одна з важливих форм виховання підростаючого покоління, що забезпечує здійснення виховного впливу на дітей, у ході якого здійснюється передача дорослими членами сім'ї соціального досвіду і моральних норм, ціннісних орієнтацій, а також формування наукового світогляду [6; 9].

Українські народознавці, родинознавці М. Стельмахович та Є. Сявавко розглядають сімейне виховання як цілеспрямований, організаційний процес формування особистості дитини під керівництвом батьків та близьких родичів, що забезпечує гармонійний розвиток особистості та її підготовку до трудової й громадської діяльності. Цей процес здійснюється за допомогою використання таких засобів: любові до дитини, раціонального режиму, слова, праці, усної народної творчості та національних традицій, звичаїв, обрядів, покарання та заохочення тощо [12; 4].

Привертають увагу дослідження американських науковців Н. В. Weiss, Е. Dearing, Е. Mayer, Н. Kreider, К. McCartney, які визначають сімейне виховання як освіту, що зосереджується на здоровому функціонуванні сім'ї та перспективах створення власної сім'ї, а також базується на превентивному підході до організації виховної діяльності. Дослідники виокремлюють навички та знання, що необхідні для створення міцної родини: навички вибудовування взаємин та зв'язків, знання типового людського розвитку, навички прийняття рішень, позитивної самооцінки та здорових міжособистісних відносин. Отже, американські педагоги вбачають мету сімейного виховання у розвитку цих навичок, сприянні здобуванню необхідних знань про сімейні відносини між студентами для забезпечення створення сім'ї та її оптимального функціонування.

Як стверджує В. Постовий, зміст виховання в сім'ї зумовлено метою виховання в демократичному суспільстві та специфікою сімейного виховання. Тому його складовими є відомі напрями виховання – національне, моральне, правове, статеве, художньо-естетичне, громадянсько-патріотичне, трудове, екологічне, фізичне та розумове.

Аналіз літературних джерел засвідчує, що існує багато підходів до визначення поняття «сімейне виховання», але єдиної одноставної думки щодо цього немає. Науковці розглядають сімейне виховання як форму, взаємодію, систему, процес, освіту, зміст виховання та як основу формування особистості. Широкий спектр визначень підтверджує актуальність проблеми сімейного виховання у сучасній педагогіці.

Враховуючи, що сімейне виховання є основою формування та розвитку гармонійної особистості (у нашому дослідженні – студентської молоді), необхідно зазначити, що зміст сімейного виховання студентської молоді доцільно розглядати, як зміст виховання у цілому, що містить такі напрями:

– *моральне*, що полягає у вихованні дисципліни, культурних навичок студентської молоді, розвитку гуманістичних основ особистості (любов, повага, співпереживання, милосердя, доброта, совість, чесність, порядність, справедливість, гідність, обов'язок, шанування рідної мови, свобода, незалежність, єдність роду, народу, демократизм стосунків, самостійність та ініціативність) [8];

– *інтелектуальне*, що полягає у розвитку пізнавальних інтересів, здібностей, нахилів і талантів студентської молоді; формуванні свідомого ставлення до знань та постійного їх оновлення; прагненні до освіти й творчого самовдосконалення студентської молоді;

– *естетичне* виховання – це процес опредметнення та присвоєння суб'єктом естетичних цінностей за допомогою формування естетичного ставлення до них та активізації творчої художньо-естетичної діяльності; формування у студентської молоді естетичних смаків та почуттів; негативне ставлення до потворного, вміння відрізнити красиве від огидного в мистецтві, побуті, поведінці; створення умов для оволодіння надбаннями національного мистецтва, музики, побуту, ремесел, виховання потреби у створенні навколо себе прекрасного, розвиток талантів і здібностей [3];

– *трудове* виховання полягає у ставленні студентської молоді до професійної діяльності як до вищої цінності людини та суспільства, повазі до людей праці, формуванні працьовитості, якостей господаря, бережливого ставлення до суспільної та приватної власності, природних багатств, готовність до творчої діяльності в умовах ринкових відносин;

– *економічне*, що полягає у розвитку вмінь ведення сімейного господарства;

– *громадянсько-патріотичне* виховання передбачає формування у студентської молоді активної громадянської позиції патріота України; виховання патріотичних якостей; оволодіння суспільними цінностями та способами міжособистісної взаємодії; усвідомлення взаємозв'язку між ідеалами свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю; виховання почуття особистої належності до рідної землі, держави, сім'ї, роду, способів життя, традицій та звичаїв, відповідальності за їх збереження, розвиток й примноження;

- *національне* виховання передбачає формування національної самосвідомості;
- *правове* виховання полягає у формуванні поваги до закону та прав людини, а також правової свідомості;
- *гендерне* виховання (гендерна ідентичність та роль);
- *екологічне* виховання передбачає формування у студентської молоді розуміння найвищої цінності природи та живого на Землі, бережного ставлення та любов до природи;
- *фізичне* виховання полягає у залученні до здорового способу життя, організації розпису дня, мотивації до збереження та зміцнення здоров'я.

Вітчизняні науковці та психологи І. Бех, В. Кремень, В. Лозова, Л. Медвідь, З. Слєпкань та інші зазначають, що зміст сімейного виховання студентської молоді у наш час базується на ідеї свободи, рівності, національної та особистої гідності, шанування родинних зв'язків, формування працелюбності, взаємодопомоги та самодисципліни, заощадливості, потреби здобувати знання та вміння у різних видах діяльності, ставлення до власного життя та життя інших людей, як до вищої цінності.

Р. Бекмагамбетова та Г. Коджаспірова визначають зміст сімейного виховання студентської молоді як формування базової культури студентської молоді в сукупності її компонентів: культури життєвого самовизначення; інтелектуальної; комунікативної; моральної; естетичної; трудової та фізичної культури особистості; культури міжстатевих стосунків.

У нашому дослідженні студентська молодь – це особлива група молоді, яка об'єднана за віковою характеристикою та особливостями професійної діяльності, пов'язаної зі засвоєнням знань.

Зміст сімейного виховання студентської молоді є синергією напрямів виховання (морального, інтелектуального, естетичного, трудового, економічного, громадянсько-патріотичного, національного, правового, гендерного, екологічного, фізичного), що має здійснюватися у ВНЗ через педагогічні впливи науково-педагогічних працівників для забезпечення виховання особистості, здатної до створення власної повноцінної щасливої родини [2].

Сімейне виховання студентської молоді – це система педагогічних впливів, що забезпечує інтегрований процес цілеспрямованих педагогічних дій батьків, науково-педагогічних працівників ВНЗ, студентської молоді та соціуму для підготовки студента до сімейного життя і створення міцної щасливої родини.

Сімейне виховання студентської молоді – це не лише виховання у сім'ї, а постійний виховний вплив науково-педагогічних працівників, кураторів, адміністрації ВНЗ, студентської громади та самого соціуму, в якому перебуває студентська молодь. Сімейне виховання завжди ґрунтується на реальності, рівні навченості та вихованості, а також умовах, у яких живе суспільство та конкретна молода людина. Сімейне виховання працює на майбутнє, тобто, спрямовує

результати у завтрашній день [5]. Соціум, як зазначає В. Петрушенко, це суспільство, що є особливим типом процесів дійсності, що характеризується єдиною визначеністю явищ і процесів, що в ньому відбуваються [7].

Педагогічний вплив на студентську молодь у процесі сімейного виховання здійснюється у чотирьох аспектах, а саме з боку:

- 1) сім'ї (батьків, родичів);
- 2) ВНЗ;
- 3) студентської молоді, однолітків, одногрупників, друзів, знайомих;
- 4) суспільства (соціуму) (рис. 1.).

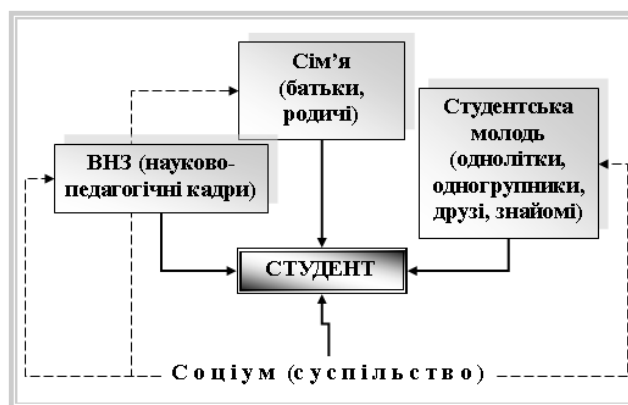

Рис. 1. Педагогічний вплив на студентську молодь у процесі сімейного виховання

Під поняттям «педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді» ми розуміємо комплексне поєднання форм, методів та засобів педагогічного впливу на студентську молодь у процесі сімейного виховання у ВНЗ, що забезпечать виховання у студентської молоді сімейних цінностей, патріотизму, самостійності та креативності.

На основі узагальнення наукової літератури та педагогічного досвіду було визначено педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді, що охоплюють: 1) педагогічну підтримку студентської молоді у процесі сімейного виховання у ВНЗ; 2) середовище дистанційного партнерства «Центр дистанційного партнерства «Сімейне виховання студентської молоді»»; 3) освітній проект «Я і сім'я».

Педагогічна підтримка студентської молоді у процесі сімейного виховання у ВНЗ – це інтегрована діяльність науково-педагогічних працівників (кураторів, вихователів, адміністрації вищого навчального закладу) із надання студентам допомоги у розв'язанні індивідуальних проблем, що стосуються питань сім'ї та сімейних відносин, із залученням батьків до цієї діяльності. Педагогічну підтримку студентської молоді у процесі сімейного виховання у ВНЗ доцільно розділити на *реальну* та *віртуальну*.

Реальна педагогічна підтримка студентської молоді здійснюється за допомогою прямих контактів із науково-педагогічними працівниками ВНЗ: куратором

групи, деканом (завідувачем відділення), психологом чи соціальним педагогом (у коледжі) за допомогою різних форм, методів та засобів сімейного виховання. Напрями реальної педагогічної підтримки поділяються на три блоки: адаптаційний, креативний та блок корекції. Віртуальна педагогічна підтримка студентської молоді є поєднанням віртуального середовища з діяльністю науково-педагогічних працівників засобами інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету.

Визнано, що під партнерством доцільно розуміти процес паритетної взаємодії науково-педагогічних працівників ВНЗ зі студентською молоддю, батьківською аудиторією, а також співпрацю ВНЗ з представниками різних соціальних інституцій, що мають власні інтереси у сфері вищої освіти з метою розвитку освітнього середовища та підвищення ефективності сімейного виховання студентської молоді.

Визначено та науково обґрунтовано, що середовище дистанційного партнерства – це взаємодія на відстані науково-педагогічних працівників, студентської молоді, батьків, соціальних інституцій, що здійснюється за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернет-технологій. Базовими компонентами середовища дистанційного партнерства виступають такі: організаційний, технологічний та змістовий. Останній компонент містить ще дві важливі складові – методичну й інформаційно-комунікаційну. Основою середовища дистанційного партнерства є розроблений сайт «Сімейне виховання студентської молоді» (<http://svsm.webnode.com.ua/>).

Центр дистанційного партнерства об'єднує 9 організацій, 5 із яких – це ВНЗ України. Серед них: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (координатор Центру); Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького; Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського; Ізмаїльський державний гуманітарний університет; Аграрний коледж управління і права Полтавської державної аграрної академії; Інститут політичної освіти; Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Молодий рух»; Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського; Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського.

Запропоновано до впровадження освітній проект «Я і сім'я», що полягає в організації діяльності науково-педагогічних працівників ВНЗ та їх партнерів, який регламентовано терміном для впровадження на один навчальний рік та спрямовано на виховання у студентської молоді сімейних цінностей, патріотизму, самостійності, креативності та підготовку студентської молоді до сімейного життя і створення міцної щасливої родини.

У рамках освітнього проекту на основі аналізу науково-педагогічної та навчально-методичної літератури розроблено спецкурс «Сімейне виховання студентської молоді», що розраховано на 3 кредити (90 год). Він містить 4 модулі та покликаний забезпечити виховання свідомого громадянина-патріота

України, сімейних цінностей у студентської молоді, самостійності та креативності. Основною характеристикою спецкурсу є те, що він базується на зверненні до витоків українських традицій та етнопедagogіки. Обов'язковою умовою реалізації змісту модулів курсу є проведення практичних занять з використанням різних методів, засобів, інноваційних технологій (майндмепінгу, веб-квестів, ІР-хелпінгу тощо).

Дослідження у студентському та викладацькому середовищі дозволило виявити позитивну зацікавленість проблемою організації сімейного виховання студентської молоді. Також було констатовано, що процесу сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ не приділяється належної уваги. У багатьох сім'ях опитаних студентів є проблеми, що потребують кваліфікованої допомоги. Є потреба у роботі з батьками студентів щодо залучення їх до процесу сімейного виховання студентської молоді. Також було виявлено, що рівень діяльності ВНЗ у процесі сімейного виховання студентської молоді виявився критичним.

Формувальний експеримент передбачав упровадження педагогічних засад сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ. Було перевірено ефективність педагогічної підтримки студентської молоді у процесі сімейного виховання, середовища дистанційного партнерства «Центру дистанційного партнерства «Сімейне виховання студентської молоді»» та освітнього проекту «Я і сім'я», (зокрема, спецкурсу «Сімейне виховання студентської молоді», що є складовою освітнього проекту).

Дослідження рівнів вихованості у студентської молоді сімейних цінностей, патріотизму, самостійності та креативності здійснювалося за допомогою педагогічного спостереження, опитування (анкетування, бесіди, інтерв'ювання, онлайн-анкетування й опитування), методу нарративів (О. Назарук, Л. Самчук), статистичних методів (С. Гончаренко, Д. Новіков). Контрольний зріз було здійснено після проведення формувального експерименту. Таким чином, було виявлено позитивні результати. Наприклад, високий рівень вихованості сімейних цінностей, патріотизму, самостійності та креативності в експериментальній групі зріс на 10,56 %, у контрольній – лише на 0,55 %. Середній рівень в експериментальній групі зріс на 13,11 %, у контрольній – на 1,13 %. Низький рівень в експериментальній групі знизився на 22,22 %, а у контрольній групі – знизився лише на 1,68 %.

Перевірка визначених нами педагогічних засад сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ здійснювалася за допомогою методики Г. Єльнікової (кваліметричні моделі). Згідно з цією методикою, констатувальний експеримент зафіксував критичний рівень діяльності ВНЗ у процесі сімейного виховання студентської молоді, тобто не відповідав вимогам сьогодення. Результати формувального експерименту засвідчили, що рівень діяльності ВНЗ, які брали участь у педагогічному експерименті, у процесі сімейного виховання студентської молоді є оптимальним (режим саморозвитку).

Завершивши формувальний експеримент оцінювання якості визначених педагогічних засад сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ ми знову застосували кваліметричну модель (табл. 1).

Провівши потрібні розрахунки, ми отримали значення 0,85. Це засвідчує ефективність визначених педагогічних засад сімейного виховання студентської молоді, а також підтверджує те, що рівень діяльності ВНЗ, які брали участь в педагогічному експерименті, у процесі сімейного виховання студентської молоді є оптимальним (перейшов у режим саморозвитку). Нагадаємо, що на етапі констатувального експерименту він був критичним і не відповідав вимогам сьогодення.

Отримані результати були піддані статистичній обробці. Достовірність отриманих результатів дослідження рівнів вихованості у студентської молоді сімейних цінностей, патріотизму, самостійності, креативності ми визначили за допомогою критерію Пірсона χ^2 , оскільки об'єм вибірки був більше 50-ти, а також використовувалася порядкова шкала з L=3 градаціями [4].

Узагальнюючи зміст педагогічних засад сімейного виховання студентської молоді представимо їх у вигляді діаграм Венна (рис. 2).

Як видно з рисунку 2, успішність процесу сімейного виховання студентської молоді полягає у комплексному поєднанні визначених педагогічних засад

Таблиця 1

Кваліметрична модель оцінювання педагогічних засад сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ (формульальний експеримент)

Фактори	Вагомість факторів	Критерії	Вагомість критеріїв	Ступінь проявлення критеріїв	Ступінь проявлення факторів
Педагогічна підтримка студентської молоді у процесі сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ	0,44	Педагогічний, тьюторський супровід	0,38	0,5	0,2717
		Колективні форми допомоги	0,42	0,75	
		Особистий приклад науково-педагогічних кадрів	0,27	0,25	
		Віртуальна педагогічна підтримка	0,18	0,25	
Середовище дистанційного партнерства	0,39	Інформаційні послуги	0,26	0,25	0,13065
		Навчальні послуги	0,21	0,25	
		Виховні послуги	0,19	0,25	
		Консультаційні послуги	0,34	0,5	
Освітній проект «Я і сім'я»	0,52	Спецкурс «Сімейне виховання студентської молоді»	0,48	1	0,4433
		Виховні заходи	0,29	0,25	
		Круглі столи, тренінги, майстер-класи	0,54	0,5	
		Екскурсії	0,12	0,25	
Результат					0,85

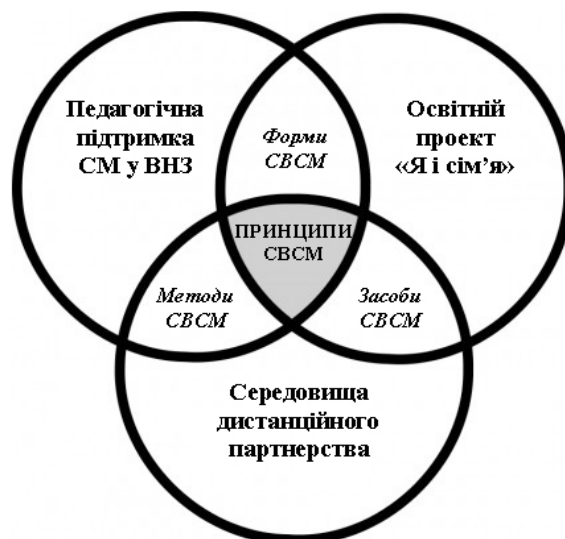

Рис. 2. Педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді

сімейного виховання студентської молоді, їх інтеграції, в основу чого покладено форми, методи, засоби та принципи (гуманізації, народності, патріотичності, культуровідповідності, природовідповідності, індивідуалізації, інтерактивності та креативності).

Таким чином, педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді – це комплексне поєднання форм, методів та засобів педагогічного впливу на студентську молодь у процесі сімейного виховання у ВНЗ, що мають призвести до такого результату: виховання у студентської молоді сімейних цінностей, патріотизму, самостійності та креативності.

Процес сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ буде успішним, якщо будуватиметься на таких педагогічних засадах, як:

- 1) педагогічна підтримка студентської молоді у процесі сімейного виховання у ВНЗ;
- 2) середовище дистанційного партнерства «Центр дистанційного партнерства “Сімейне виховання студентської молоді”»;
- 3) освітній проект «Я і сім'я».

Таким чином, завдання подальших досліджень проблеми сімейного виховання студентської молоді у ВНЗ полягає у виявленні впливу теоретично обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних засад сімейного виховання на успішність виховання гармонійної самостійної, креативної особистості, що поєднує високі морально-етичні якості та багату культуру, патріотизм, національні ідеали та традиції, обов'язок перед суспільством та нацією.

Використані літературні джерела

1. *Гриньова М. В.* Виховання: теорія і практика [Текст]: навч.-метод. комплекс для студ. і магістрантів / М. В. Гриньова, Л. В. Малаканова, Г. Ю. Сорокіна. – Полтава: Техсервіс, 2012. – 216 с.

2. *Іваниця А. В.* Зміст сімейного виховання молоді [Текст] / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової // Методика викладання природничих дисциплін у вищій

школі: ХХ Каришинські читання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 29–30 травня 2013 р.). – Полтава: Полт. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 135–136.

3. *Миропольська Н. Є.* Естетичне виховання старшокласників: індивідуальний підхід [Текст] / Н. Є. Миропольська // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 3. – С. 18–24.

4. *Новиков Д. А.* Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи) [Текст] / Д. А. Новиков. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 67 с.

5. Педагогіка туризму [Текст] / В. К. Федорченко, Н. А. Фоменко, М. І. Скрипник, Г. С. Цехмістрові. – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 296 с.

6. Педагогічний словник для молодих батьків [Текст] / авт. кол.: Т. Ф. Алексеєнко, Л. В. Артемова, Н. І. Баглаєва. – К.: ДЦССМ, 2002. – 348 с.

7. *Петрушенко В. Л.* Філософія: курс лекцій [Текст]: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації / В. Л. Петрушенко. – 3-є вид., перероб. і доп. – Львів, 2005. – 506 с.

8. *Роганова М. В.* Виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів в інтегрованих групах навчання: теорія і практика [Текст]: монографія / М. В. Роганова. – Краматорськ, ДІТМ МНТУ, 2010. – 454 с.

9. *Соляник М. Г.* Роль сімейного виховання у повноцінному розвитку дитини [Текст] / М. Г. Соляник // Вісник Глухівського держ. пед. ун-ту. – Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2010. – Вип. 15. – С. 126–129. – (Серія: «Педагогічні науки»).

10. Соціолого-педагогічний словник [Текст] / уклад.: С. У. Гончаренко, В. В. Радул, М. М. Дубінка та ін.; за ред. В. В. Радула. – К., 2004. – 304 с.

11. *Стельмахович М. Г.* Українська родинна педагогіка [Текст]: навч. посіб. / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.

12. *Сявавко Є.* Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку [Текст] / Є. Сявавко. – К., 1974. – 151 с.